

UDK:811.1

Xosiyat NAVRUZOVA,
ToshDO'TAU o'qituvchisi
E-mail: navruzovaxosiyat98@gmail.com

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF COMPOUND SENTENCES WITH DEMONSTRATIVE PRONOUNS IN STUDENTS OF GRADES 5-11

Annotation

In this article, a description of the experiment conducted in order to determine the mastery of compound sentence forms by students of grades 5-11 was presented. The order of the sentences made for compound sentence forms was changed and shown to the students through a projector. At the next stage, a question based on the given sentence was read and the participants of the experiment were asked to record their answers on the distributed answer sheet. From the results of the experiment, it was found that students of grades 5-11 did not fully master the forms of demonstrative pronouns.

Key words: Language acquisition, demonstrative pronoun, conjunction, construction, lexical error.

РАЗВИТИЕ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С УКАЗАТЕЛЬНЫМИ МЕСТОИМЕНИЯМИ У УЧАЩИХСЯ 5-11 КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье представлено описание эксперимента, проведенного с целью определения усвоения форм сложных предложений учащимися 5-11 классов. Порядок предложений, составленных для сложных форм предложений, был изменен и показан студентам через проектор. На следующем этапе зачитывался вопрос по заданному предложению и участникам эксперимента предлагалось записать свои ответы на розданном листе ответов. По результатам эксперимента установлено, что учащиеся 5-11 классов не в полной мере освоили формы указательных местоимений.

Ключевые слова: Овладение языком, указательное местоимение, союз, конструкция, лексическая ошибка.

5-11-SINF O'QUVCHILARIDA KO'RSATISH OLMOSHILI QO'SHMA GAPLARNING O'ZLASHTIRILISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada 5-11-sinf o'quvchilarida qo'shma gap shakllarining o'zlashtirilishini aniqlash maqsadida o'tkazilgan tajriba bayoni keltirildi. Qo'shma gap shakllari uchun tuzilgan gaplarning tartibi o'zgartirilgan holda o'quvchilarga proyektor orqali ko'rsatildi. Keyingi bosqichda ko'rsatilgan gap asosida tuzilgan savol o'qib eshittirildi va tajriba ishtirokchilaridan tarqatilgan javoblar varaqasida javoblarni qayd etish so'raldi. Tajriba natijalaridan 5-11-sinf o'quvchilari ko'rsatish olmoshili qo'shma gap shakllarini to'la o'zlashtirmaganligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: Til o'zlashtirish, ko'rsatish olmoshi, qo'shma gap, konstruksiya, leksik xatolik.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish; xalq ta'limi sohasiga zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish[16] vazifalari ona tili o'qitish metodikasini milliy va xorijiy tajribalar uyg'unligida takomillashtirishni taqozo etadi. Ona tili predmeti o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning fikrini yuzaga chiqarish shakllari (og'zaki va yozma nutq), vositalari (tovush, harf, so'z, gap, matn), usullarini aytish va eshitish, gapirish va tinglash, o'qish va yozish) egallashlari bilan qo'shib olib borishning yetakchi omilidir[1]. Ma'lumki, ta'limda nimani o'qitish va qanday o'qitish savollariga to'g'ri javob bera olish ta'limning samaradorligini ta'minlovchi asosiy mezondir. Til o'zlashtirilishining ilmiy tadqiq qilinishi o'quvchining o'zlashtirish imkoniyatini aniqlab, ta'limning samaradorligini oshiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Gap shakllarining o'zlashtirish masalasi nazariy jihatdan o'zbek tilshunosligida o'rganilmagan. Shu sababdan jahon tilshunosligi nazariyalari va metodlariga tayanildi. Asosiy adabiyotlar sifatida Eve Clarkning "Ona tilining 1-jadval

o'zlashtirilishi" ("First Language Acquisition"), Holger Diesselning "Ona tilida qo'shma gaplarning o'zlashtirilishi" ("The acquisition of complex sentences") va shu kabi til o'zlashtirishga doir adabiyotlar va internet manbalaridan foydalanildi.

Qo'shma gaplar ko'p jihatdan sintaktik va semantik bilimlarni egallash va rivojlantirishni o'rganish uchun asosiy maydonni ta'minlaydi. Qo'shma gaplarning o'zlashtirilishi sintaktik va semantik bilimlarning eng asosiy jihatlari tekshirishda yordam beradi[8].

Holger Diesselning "Qo'shma gaplarning o'zlashtirilishi" ("The acquisition of complex sentences") nomli tadqiqot ishida qo'shma gaplarning o'zlashtirilishini tahlil qilish uchun beshta ingliz tilida so'zlashuvchi bolalarning kuzatuv ma'lumotlariga asoslangan. Bolalarning yosh oralig'i 1;8 yoshdan 5;1 yoshgacha bo'lgan. Ma'lumotlar 357 ta kompyuterlashtirilgan spontan transkriptlardan olingan ota-ona va bola nutqidan iborat bo'lgan. Barcha ma'lumotlar "CHILDES" ma'lumotlar bazasidan olingan. Ushbu tadqiqotda nutqi kuzatilgan 5 ta tajriba ishtirokchisi oltmishinchi yillarning oxiri va yetmishinchi yillarning boshlarida yashashgan. Ularning nutqi bir nechta tadqiqotchilar tomonidan yozib olingan. 1-jadvalda tajriba ishtirokchilari haqida ma'lumotlar keltirildi.

Bolalar	Tadqiqotchi	Yosh	Nutqlar soni	Fayllar soni
Adam	Roger Brown	2;3-4;10	46,498	55

Sara	Roger Brown	2:3-5:1	37,021	139
Nina	Patrick Suppes	1:11-3:4	32,212	56
Peter	Lois Bloom	1:9-3:2	30,256	20
Niomi	Jacqueline Sachs	1:8-3:5	14,656	87
Umumiy		1:8-5:1	160,643	357

Tajriba jarayonida bolalar nutqida 2 yoshgacha qo'shma gaplar faol bo'lmagan, hatto Adam va Saraning nutqida kuzatilmagan. 2 yoshgacha bo'lgan bolalarda umumiy 0.33 o'zlashtirish ko'rsatkichidan xulosa qilish mumkinki, qo'shma gaplar bola nutqida 2 yoshdan faol bo'la boshlaydi[15].

Tadqiqot metodologiyasi. Biz ushbu tadqiqotda birinchi marta o'zbek tili misolida 5-11-sinf o'quvchilarida ko'rsatish olmoshili qo'shma gaplarning o'zlashtirilishini tajribaviy tadqiq qildik. O'zbek tilida qo'shma gaplarning o'zlashtirilishi tadqiq qilinmagan masala hisoblanadi. Biz savol-javob tajriba usulidan foydalangan holda 5-11-sinf o'quvchilari ko'rsatish olmoshili ergashgan qo'shma gaplarni to'la o'zlashtirmaganligi haqida gipotezani ilgari suramiz.

Tajriba ishtirokchilari. Tadqiqotimizda 2021-2022-o'quv yilida Toshkent shahar Sergeli tumani 351-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabida o'qigan o'quvchilar ishtirok etishdi: 5-"A" – 23 ta, 6-"B" – 32 ta, 7-"B" 25 ta, 8-"B" 26 ta, 9-"A" va "B" – 50 ta, 10-"A" va "B" 32 ta, 11-"A" va "B" 41 ta o'quvchi.

Tajriba materiali. 5-11-sinf o'quvchilarida gap shakllarining o'zlashtirilish holatini aniqlash uchun dastlab turli sintaktik konstruksiyalarga asoslanib gaplar tuzib olindi. Tajribadan aniq natija olish uchun har bir konstruksiyaga 5tdan jami 150 ta gap shakllantirildi. Keyingi bosqichda ushbu gaplarning turli qismlariga savollar berib, so'roq gaplarga aylantirildi. Quyida ko'rsatish olmoshili qo'shma gaplarning o'zlashtirilishini tekshirish uchun foydalanilgan tajriba materiali keltirildi.

1	Shunday ne'matlar borki, ularni pul bilan sotib olib bo'lmaydi.	Qanday ne'matlar bor?
2	Shuni bilingki, hech bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi.	Nimani biling?
3	Shunday odamlar borki, ular bilan suhbatlashib xursand bo'lasan.	Qanday odamlar bor?
4	Shunisi achinarliki, Sarvar o'tayotgan vaqtiga achinmaydi.	Sarvar nimaga achinmaydi?
5	Shunisi quvonarliki, sinfimizdagi o'quvchilar bir-biri bilan ahil.	O'quvchilarning o'zaro munosabati qanday?

Tajriba jarayoni. Avval gaplar o'quvchilarga proyektor orqali ko'rsatildi. Ko'rsatilgan gapni o'qib, tushunib olish kerakligi aytiladi. Keyin gap o'quvchilarga qayta o'qib eshittirildi va proyektor bo'sh sahifaga o'tkazildi. So'ng

Tahlil va natijalar. T(to'g'ri), N(noto'g'ri), T/b(to'liq bo'lmagan), O'(o'zga). (Natijalar % ko'rsatkichda)

1. Shunday ne'matlar borki, ularni pul bilan sotib olib bo'lmaydi.

2.

	5-sinf	6-sinf	7-sinf	8-sinf	9-sinf	10-sinf	11-sinf	O'rtacha
T	13	16	24	24	30	35	15	22
N	48	75	36	40	50	43	44	48
O'	39	9	40	36	20	22	41	30

2. Shuni bilingki, hech bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi.

	5-sinf	6-sinf	7-sinf	8-sinf	9-sinf	10-sinf	11-sinf	O'rtacha
T	0	9	24	28	28	34	32	22
N	61	40	72	60	46	47	49	53
T/b	39	51	4	22	26	19	19	25

3. Shunday odamlar borki, ular bilan suhbatlashib xursand bo'lasan.

	5-sinf	6-sinf	7-sinf	8-sinf	9-sinf	10-sinf	11-sinf	O'rtacha
T	13	6	20	22	18	16	15	16
N	48	56	48	46	48	68	71	55
O'	49	38	32	32	34	16	14	29

4. Shunisi achinarliki, Sarvar o'tayotgan vaqtiga achinmaydi.

	5-sinf	6-sinf	7-sinf	8-sinf	9-sinf	10-sinf	11-sinf
T	100	100	100	100	100	100	100

5. Shunisi quvonarliki, sinfimizdagi o'quvchilar bir-biri bilan ahil.

	5-sinf	6-sinf	7-sinf	8-sinf	9-sinf	10-sinf	11-sinf
T	100	100	100	100	100	100	100

O'zlashtirish ko'rsatkichlaridan shuni bilish mumkinki, 5-11-sinf o'quvchilarida ko'rsatish olmoshili qo'shma gap konstruksiyalarini o'zlashtirish to'liq shakllanmagan.

Tajriba natijalar tahlili:

Shunday ne'matlar borki, ularni pul bilan sotib olib bo'lmaydi.

Savol: Qanday ne'matlar bor?

Tajriba natijalari keltirilgan jadvalda 5-11-sinf o'quvchilarining ushbu gap uchun berilgan savolga o'rtacha 22% "pul bilan sotib olib bo'lmaydigan" deya to'g'ri javob

berishganini kuzatish mumkin. 48% o'quvchi "shunday" deya bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshini javob sifatida keltirgan. O'quvchi ko'rsatish olmoshili ergashgan qo'shma gapni tushunmagan. 30% o'quvchi esa gap tarkibida keltirilmagan, biroq "pul bilan sotib olib bo'lmaydigan" birikmasini avvaldan xotirasida mavjud bo'lgan birikma bilan o'zgartirib, so'z boyligiga tayanib javob yozgan. Ishtirokchi o'zi uchun qaysi ne'mat muhim bo'lsa, javobida shuni ifodalagan. Quyidagi jadvalda o'quvchilar yozgan javoblar keltirildi.

	5-sinf	6-sinf	7-sinf	8-sinf	9-sinf	10-sinf	11-sinf
O'	qiziqarli, baxt,	mehr, shirin	bebaho, baxt,	mehr, baxt, havo,	havo, oila, vaqt,	ona mehri, vaqt,	ishonch, mehr,

	bola, ilm, kitob	ne'matlar, farzand	do'stlik, inson, mehr	yer, mehr, erkinlik, ozodlik, non, mehr, insof, ozodlik, tinchlik, mehr	ilm, odamzotdagi a'zolar, mehr, qimmatli ne'matlar, vijdon, g'urur, insof, mehr-oqibat, e'tibor	mehr, oqibat, mehr, ishonch, bebaho ne'matlar, vaqt	sog'inch, sevgi, sog'liq, do'stlik, bebaho ne'mat
--	------------------	--------------------	-----------------------	---	---	---	---

Shuni bilingki, hech bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi. Savol: Nimani biling? Ushbu savolga ham 22% ishtirokchi "hech bir yangilik bexosiyat bo'lmashini" deya savolni to'g'ri tushunib, gapni to'liq o'zlashtirgan holda javob yozgan. 53% ishtirokchi esa "shuni" deya gap mazmunini

tushunmagan holda javob yozgan. 25% ishtirokchi esa gap mazmunini anglamagan holda gap tarkibida mavjud bo'lgan va esida saqlanib qolgan jummalarni yozishgan. Quyidagi jadvalda o'quvchilar yozgan javoblar keltirildi.

	5-sinf	6-sinf	7-sinf	8-sinf	9-sinf	10-sinf	11-sinf
T/b	yangilikni, xabarni	xabarni, har bir yangilikni, yaxshi xabar, xabarlarini,	yangilikni	bexosiyatni, xosiyatligini, yangilikni	yaxshilikni, yangilikni	yangilik	xabar, yangilik

Gap tarkibidan aynan jadvalda keltirilgan so'zlarning eslab qolinishiga savol tarkibidagi "bilmoq" fe'li sabab bo'lgan. Ishtirokchi savolni eshitgach "bilmoq" so'ziga assotsiativ so'z sifatida mazmunni tushunmagan holda gap tarkibidagi bir so'zni tanlagan. Masalan, "yangilikni biling"

Ko'rsatish olmoshili ergashgan qo'shma gaplarni o'zlashtirish bo'yicha kamchiliklarni keyingi misolda ham kuzatish mumkin. Shunday odamlar borki, ular bilan suhbatlashib xursand bo'lasan. Savol: Qanday odamlar bor?

16% ishtirokchi gap mazmunini to'g'ri tushungan va ergash gap tarkibidagi javobni sifatdoshli birikma holda ifodalab javob yozgan. 55% ishtirokchi "shunday" deya ushbu gap turini o'zlashtirmaganligi uchun xato javob yozishgan. 29% ishtirokchi esa avvaldan xotirasida mavjud so'z boyligiga tayanib javob yozgan. Ishtirokchi o'zi qanday kishi bilan suhbatlashib xursand bo'lsa, javobida shu sifatlarini ifodalagan. Quyidagi jadvalda o'quvchilar yozgan javoblar keltirildi.

	5-sinf	6-sinf	7-sinf	8-sinf	9-sinf	10-sinf	11-sinf
O'	yaxshi, mehribon	yaxshi	yaxshi odamlar, quvnoq odamlar, eshituvchan	yaxshi, samimiy	yaxshi, mehrli, ochiq yuzli, quvnoq, tushunuvchan, suhbatdosh,	xushchaqchaq, suhbatdosh	yaxshi, dono, quvnoq, o'z fikri bor odam

Ko'rsatish olmoshili ergashgan qo'shma gap turining keyingi misollaridagi savollar ergash gap tarkibidagi bo'lakka qaratilgan va ishtirokchilar to'liq javob berishgan. Shunisi quvonarlili, sinfimizdagi o'quvchilar bir-biri bilan ahil. Savol: O'quvchilarning o'zaro munosabati qanday? Shunisi achinarlili, Sarvar o'tayotgan vaqtiga achinmaydi. Savol: Sarvar nimaga achinmaydi?

Xulosa va takliflar. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ko'rsatish olmoshili qo'shma gaplarning o'zlashtirilishiga ko'rsatish olmoshi ta'sir etadi. Ying-jing Zhaoning "Xitoy tilida bolalarning ko'rsatish olmoshini o'zlashtirishi" nomli maqolasida ko'rsatish olmoshlari bolaning birinchi o'zlashtiradigan so'zlaridan biri sifatida aytiladi. Ko'rsatish olmoshi harakatlar bilan birgalikda, masalan, imo-ishora orqali yoki ko'z harakatlari bilan biror narsani ko'rsatish orqali o'zlashtiriladi, ya'ni bola ko'rsatish olmoshini eshitganda yoki ko'rganda unga ishora qiluvchi harakat kutadi[14]. Dastlab keltirilgan uchta gapda savol ko'rsatish

olmoshiga qaratilgan edi. Keyingi gaplardagi savollar ko'rsatish olmoshiga bog'liq emas. Shu sababdan natijalar orasida keskin farq kuzatildi.

Sifatdoshli va olmosh ishtirok etgan gaplarda bu birliklarning ma'nosini gap yakunlanmaguncha to'liq tushunib bo'lmaganligi sababli umumiy mazmun yaxshi anglanmaydi. Tezkor xotiraning "stress"ga tushishi tushunilishga ta'sir etadi[7].

Ko'rsatish olmoshili ergashgan qo'shma gaplarda olmosh ishtirok etgani uchun bu birliklarning ma'nosini gap yakunlanmaguncha to'liq tushunib bo'lmaydi va ko'rsatish olmoshi tushunishga ta'sir etadi. Shuningdek, bu gaplarning konstruksiyasi murakkab bo'lganligi uchun retsipientdan diqqat va kognitiv tajriba talab qiladi. Bizning tadqiqotimizda aynan shunday gaplarning yaxshi tushunilmaganligi kuzatildi va bu turdagi gap konstruksiyasi to'liq o'zlashtirmaganligiga dalil sifatida baholandi.

ADABIYOTLAR

1. O'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Ona tili(10-11-sinf) Toshkent – 2017.
2. Azimova I.A. "O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persipsiyasining psixolingvistik tadqiqi" (Monografiya). – T.: "Navoiy universiteti" nashriyot-matbaa uyi, 2019. – 160 b.
3. Roziqov O., Mahmudov M., Adizov B., Hamroyev A. Ona tili didaktikasi. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2005.
4. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: "Tasvir" nashriyot uyi, 2019.
5. Miller, C.A. (1956). The magical number seven, plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. Psychological Review, P. 97.
6. Nicholson, T. (1998). Reading comprehension processes. In G. B.
7. Rayner, K. (1975). The perceptual span and peripheral cues in reading. Cognitive Psychology, 7, 65-81.
8. The first language acquisition of complex sentences (Chapter 14) - The Cambridge Handbook of Child Language The Cambridge Handbook of Child Language - March 2009
9. Diessel, Holger. The acquisition of complex sentences – 2004. pp. 8–11.
10. John H. Holland Redwood City, California. – Addison-Wesley, 1998.
11. Clark, E. First Language Acquisition. Second edition. The Edinburgh Building, Cambridge CB2 8RU, UK. –P.184.
12. Jack Richards. Communicative language teaching today. Cambridge University Press 32, Avenue of the Americas, New York, NY 10013-2473, USA.
13. Just, M.A., & Carpenter, P.A. (1980). A theory of reading: From eye fixations to comprehension. Psychological Review, P-354.
14. Yi-jing Zhao. Children's Acquisition of Demonstrative Pronouns in Mandarin Chinese
15. Guasti M. (2002). Language acquisition: The growth of grammar. Cambridge, MA: MIT Press, 2002. – P. 474.

-
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2019-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" PF-5212-son Farmoni. Umumiy qoidalar. – 1-b.